

EN ESKİ TÜRK DİLİNİN METAL ADLARI İLE İLGİLİ SÖZVARLIĞI*

Oleg Alekseyeviç MUDRAK**

Çev. Emine ATMACA*** - Reshide ADZHUMEROVA****

Dil Araştırmaları, Güz 2015/17: 229-242

En Eski Türk birliğinin dağılması Orta Asya ve Güney Sibirya topraklarında “ilk demir çağında” gerçekleşmiştir. Karahoca¹ şehrindeki madencilik teknolojisinin gelişimi, Tanrı dağlarının doğu kollarında ve Güney Altay’da hem Hint Avrupa ahalisi hem de sonradan en Eski Türklerin temelini oluşturan Altay kavimleri ile ilgilidir. VI. yüzyılda ilk Türk Kağanlığının kurucuları olan Aşina boyunun ortaya çıkmasıyla ilgili efsanede, bu sülalenin maden bulma ve metal işlemede yetenekli olduklarından söz edilmektedir. Bu bir tesadüf değildir. Efsaneye göre *Siyen-piler*² tarafından dar-madağın edilmiş olan bu kavim, *Karahoca* bölgesinden kaçıp sonradan *Kuzey Lyang*³ devleti içerisinde yer almıştır. Maden işlemesi ile ünlü olan -Karahoca bölgesinde buldukları sürede- Aşina soyunun ataları, *maden bulma ve işleme deneyimi* kazanmışlardır. Kısa süre Karahoca’da hüküm süren Cücenler⁴, sonradan Aşina kavimini demir madeni ile zengin olan Altay bölgesine sürmüştür. Sonradan Türk adını taşımaya başlayan bu kavim, Cücenler Kağanlığının dağılmasından önce, bu yeni hükümdarlarına demir vererek vergi ödemişlerdir. Tabi ki, en Eski Türk dil ailesine ait olan bir halkın kökenini anlatan ve sonradan ortaya çıkan efsaneyi en Eski Türk birliğinin kökeni ile özdeşleştirmememiz gerekir. Ancak asil *Aşina* boyunun bu mesleği seçmiş olduğu aşikârdır.

* Bu yazı, O. A. MUDRAK’ın Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Grameri. Söz Varlığı kitabının bir bölümünden alınmıştır. Gönderim Tarihi: 19.10.2015 / Kabul Tarihi: 26.10.2015

** *Oleg Alekseyeviç MUDRAK (14 Ocak 1963), Rus dilbilimcisi ve filoloji bilimleri doktorudur. Altay ve Paleoasya dil bilimi alanında çalışmaları vardır. Sibirya, Uzak Doğu ve Kuzey Amerika halklarının tarihi karşılaştırmalı dil bilimi alanında uzmandır. 1995 yılından itibaren Rusya Devlet Gumanitar Üniversitesi Doğu Kültürleri Enstitüsü Karşılaştırmalı Bilim Merkezinde başarılı bir bilim adamıdır. Rusya Devlet Gumanitar Üniversitesi Profesörüdür. Moskova Devlet Üniversitesi Filoloji Fakültesi teoretik ve uygulamalı dil bilimi bölümünden mezundur (1983). Doktora tezi, Türk Lehçelerinde Çuvaş Türkçesinin yeri konusu ile ilgilidir. Altay Dilleri Etimoloji Sözlüğü’nün yazarlarından biridir (2003) (<http://ru.wikipedia.org/wikipedia>).*

*** Yrd. Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Antalya/TÜRKİYE. eatmaca@akdeniz.edu.tr; eatmaca07@hotmail.com.

****Yrd. Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Bölümü, Kastamonu/TÜRKİYE. reshidekirim@gmail.com.

- 1 **Karahoca ya da Karahoço**, (Çince: 高昌, Gāochāng; Uygurca: لاجورارة *Qara-hoja, Xoqo*) Çin Halk Cumhuriyetinin Sincan Uygur Özerk Bölgesi’nde Turfan’ın 30 kilometre güneydoğusunda İpek Yolu üzerinde eski tarihte bir vaha şehridir (<http://tr.wikipedia.org/wiki/Karahoca>).
- 2 **Siyen-piler**, (Çince: 鮮卑, pinyin: Xiānbēi, Wade-Giles: Hsien-pi), Moğolistan ve Mançurya sınırı civarında yaşamış göçebe bir kabiledir (<http://tr.wikipedia.org/wiki/Siyen-piler>).
- 3 **Kuzey Lyang**, (Çince: 北凉 pinyin: Běi Liáng; Kuzey Liang; 397-439), Çin tarihinde Beş Barbar Onaltı Krallık (Çince: 五胡十六國) döneminde Hiung-nuların bir kolu olduğu tahmin edilen Lushui Hu (盧水胡)’nun Juqu Mengxun (沮渠蒙遜) tarafından kurulmuş bir devlettir ([http://tr.wikipedia.org/wiki/Kuzey_Liang_\(16_Kral_l%C4%B1k\)](http://tr.wikipedia.org/wiki/Kuzey_Liang_(16_Kral_l%C4%B1k))).
- 4 **Cücenler**, (Çince: 柔然 pinyin: Róurán; Wade-Giles: Jou-jan, ya da 蠕蠕 Ruǎnrǎn, 芮芮 Rùrù, 茹茹, 蠕蠕), Orta Asya kökenli bir kavimdir (<http://tr.wikipedia.org/wiki/C%C3%BCcenler>).

Metalürji terminolojisi, en Eski Türk birliğinin dağılmasından önce şekillenmiştir. Söz varlığının bir kısmının en Eski Altayca etimolojisi mevcuttur, esasen bunlar Çinceden yapılmış alıntılardır. Eski Çinliler, Sibirya ve Uzak Doğu'da kültür taşıyıcıları olmuşlardır. Bu eski alıntılar dışında söz varlığının bir kısmı Türkçeye çok erken dönemde girmiştir. Bu yüzden en eski Türk kavimlerinin kültüründe metalürji becerileri ve bilgilerinin mevcut olduğunu belirtmek mümkündür.

1. "ALTIN" terimi

1.0. En Eski Türkçede **altun* kelimesine dayanan kelimedir. İlk yazılı kaynaklarda karşımıza çıkmaktadır. Farklı halklardan alınmıştır. Kelime, Moğolca aracılığı ile Tunguz- Mançu ve Slav dillerine geçmiştir. Kelime, ilk başta Türk halklarını ve onların metal işlemede ulaştıkları başarıları ifade eden kültürel bir terimdir. Tarihi gelişim sonrası bu kelime bütün sınırdaş topraklara yayılmış ve kültürel bir kelime olmuştur. Bütün Çağdaş Türk lehçelerinde vardır. Ancak Yakut Türklerinin Eski Türk halklarına coğrafi yönden uzaklığı nedeniyle Yakut Türkçesine özgü bir kelime değildir.

1.1. **altun* 'altın'

1.1.1. Kelime, VIII. yüzyılın başında Kül Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtlarında *altun* biçiminde ve 'altın' anlamında geçmektedir. Yenisey yazıtlarında da aynı biçime defalarca rastlanmaktadır. Kelime, Mahmud Kâşgarlı'da (XI. yy.) *altün* biçimindedir (ikinci hecede *vav* mevcuttur), Çağatay Türkçesinde (XV. yy.) *altun* biçimindedir, XIII-XIV. yy. Harezm ve Kıpçak dönemine ait eserlerde de aynı biçimdedir (bk. EDT, 131). Kelimenin Oğuzca kaynaklarda olmayışı dikkat çekmektedir. Çağdaş lehçelerin bütün alt gruplarında mevcuttur: **Karluk grubunda:** Uyg., Lob. *altun*, Özb. *oltin*; **Kıpçak grubunda:** Tat., Başk., Kar. Mal., Kaz., Nog. vs. *altin*; **Sibirya grubunda:** Alt., Hak. *altin*, Tuv. *a'ldin*; **Oğuz grubunda:** Sadece Türkiye Türkçesinde ve eşanlamlı olarak Türkmen Türkçesinde *altin* biçimindedir (Türkmen Türkçesinde bu bir Kıpçakizmdir (yani; Kıpçak grubundan alıntı) sayılabilir) (bk. ESTYA, 1, 142; VEWT, 18).

1.1.2. Bu kelimeyle ilgili Çuvaş ve Yakut Türkçelerinin verileri çok ilgi çekicidir: Edebi dilde (Çuvaş lehçesinin aşağı ağzında) kelime *ıldın*, Vurnar ağzının yukarı kısmında *ıldım*, Yakut Türkçesinde *iltanaska* 'teneke kutu'dur. Karşılaştırmaların sonucundan anlaşılıyor ki, Çuvaş ve Yakut Türkçelerinde kapalı **q* vardır (bk. Mudrak, 1993: 100). Yakut Türkçesindeki *altan* 'bakır' kelimesi, şüphesiz *Evenki* lehçesinden alınmıştır.

1.1.3.1. VIII. yüzyıla ait *run* yazıtlarında *altun* *yiş* bir coğrafi ad olarak Altay dağlarının güney kolları anlamına gelir; yani efsaneye göre burası sonradan Türk ismini alan milletin atalarının oturduğu yerdir (karşılaştırmamız: Çağdaş Madeni Altay (Rusça: *Rudny Altay*) adı da bire bir çeviridir). VIII. yüzyılın sonuna ait Maniheizt yazılarda *altun arxu ulus* Argu kavminin memleketinin adıdır. Mahmud Kâşgarlı döneminde bu kavim, Doğu Tanrı dağlarının kuzey yamaçları ve Alatav dağları arasında yaşamıştır.

1.1.3.2. VIII. yüzyıl yazıtlarında geçen *altun-kümüs* 'mücevherler' birleşik kelimesi ilgi çekicidir (Orhon ve Yenisey yazıtlarında, Tefsirde ve Harezm eseri olan

Oğuz-name destanında XIII. yy. geçer). Bu birleşik kelime, Çağdaş lehçelerden Tat. *altın-kömeş*, Çuv. *ıldын көмөш* (kelimenin ikinci kısmı ‘gümüüş’)’dir.

1.1.4.1. Diğer Altay dilleri ile karşılaştırırken Moğol ve Tunguz-Mançu lehçeleri ile bir benzerlik göze çarpmaktadır. Ancak, şüphesiz bu sonradan alıntılanmış kelimelerdir, onların ilk kaynağı Türk lehçeleridir. Karşılaştırınız: Moğ. **altan* ‘altın’, Moğ. Yazı dilinde *altan*, Halh. *alt(an)*, Kalm. *altın*, Bur. *alta(n)*, Mongor. *xardam*, *dunşyan*, *anta* vs. Kelime, Moğol lehçelerinden Tunguz-Mançu lehçelerine de geçer **alta-*. Bu esnada ikincil anlamlar kazanır ve anlam değişikliğine uğrar: Evenk. *altan* ‘altın, bakır, teneke, sac’, Solon. *altā* ‘altın’, Neg. *altan* ‘bakır’, Oroç. *akta* ‘teneke, sac, çinko’, Ud. *alta id.*, Ulç. *alta(n-)* ‘sac, teneke’, Nan. *alta id.* (TMC, 1: 33). Mançucanın Curçen lehçesindeki *alçun-un* (= *alçun*) (568) ‘altın’ (Mudrak, 1986: 133) ve Mançuca-daki *ajsin id* Moğolca aracılığı ile geçmiş daha arkaik bir Türkçe alıntıdır. Geç dönem Curçen lehçesinde, ünsüz ile bir arada gelirken ikincil *l > n* geçişinde bu kelime *ancun* olarak telaffuz edilir ve Mançucada *küpe* anlamında kullanılır (TMC, 1: 22). Curçen İmparatorluğunun kuzey (ilk) başkentindeki nehrin adı da bunu kanıtlamaktadır. XII. yy. Çinli tarihçiler onu *Aluçuhe*, *Ançuhe* olarak, Mançu zamanını ise *Aysihe* olarak kaydetmişlerdir (Curçen İmparatorluğunun resmi adı, *Kin Hanedanı* ‘Altın İmparatorluk’).

1.1.4.2. Bu son alıntıları göz önünde bulundurmazsak Türkçe **altun* kelimesinin birleşik kelime olduğunu ve **āl* ‘al, kızıl’ ve **tun* kelimelerinden oluştuğunu tahmin edebiliriz. İkinci kelimenin Çince alıntı olduğunu söyleyebiliriz: Orta Çince **tun* ‘bakır’ (bk. Ramstedt, AKE, 18). Ancak, en Eski Türkçede ilk hecelerde olmayan son -*n* bulunduğu halde, bu durumda -*n*’nin olması, **āl* kelimesinde ünlünün uzun olması, **altun* kelimesinde ise */a/*’nın kısa olması pek anlaşılır değildir. Eğer bu eski birleşik kelimenin her iki kısmı değişikliğe uğramış ise bu hipotez kabul edilebilir. Çünkü zaten metal adları arasında Çince alıntılarının oranı yüksektir. Öte yandan **altun* kelimesini, Moğ. **ıldün ~ *ıldün* ‘hançer’, yazı Moğ. *ildü*, Çin. Moğ. *uldu*, Halh. *ild*, *üld*, Mongor. *urdu* vs. ve Evenk. *elden* ‘demir, metal, teneke, sac’ (TMC, 2, 447) kelimeleri ile de karşılaştırabiliriz. Bu durumda **elto* ‘metal, bakır’ kaynağından türemiş olan kelime Altay dillerinin Orta grubu içerisinde isogloss⁵ sayılmaktadır; ‘metal’ > ‘hançer, silah’ geçişi bu coğrafyaya özgüdür (aşağıda karşılaştırınız).

1.2. **kiriil* ‘altın’

1.2.1. Kelimenin türemiş olduğu çok net gözükmemektedir ve köken olarak Türkçe **kiri-* ‘kızır-, kız-’ ve **kiriil* ‘kızıl’ ile bağlantılıdır. Oğuz grubunda ‘altın’ anlamını görmekteyiz: Azer. *gizil* ‘altın’, *altın* kelimesinin eşanlamlısı Türk. *gidiil* ‘altın’dır. Türk. kelime yapıları ve frazeologizmlerini öğrenirken bu kelimenin ilk ve esas olduğu, metal çeşidi (çelik, sarı renkte olan bakır çinko alaşımı) anlamına geldiğini düşünmekteyiz. *Altın* kelimesi ise Arapça, Farsça, Rusça alıntılar ile tamlamalar içerisinde kimyasal bir element adı olarak kullanılır. Karşılaştırınız: *jokari xilli gidiil* ‘açık kırmızı altın (para altını)’, *gidiil gadip çikarmak* ‘altın bulmak’, *gidiil jali* ‘altın (mecazi: harika bir şey)’, *gidiil çegevi*, *gidiil girindiği* ‘altın (değerinde) toprak’, *gidiil*

5 İsoğloss (eski Yunan. ἴσος ‘eşit’ ve γλῶσσα ‘dil, konuşma’) dil bilimi haritasında herhangi bir dil olayının yayılma sınırlarını belirleyen çizgidir (<http://en.wikipedia.org/wiki/Isogloss>).

‘altından (para)’, *giðil*, *giðildan edilen* ‘altından yapılmış’, *giðillamak*, *giðil çajmak* ‘altın ile kaplamak’ vs. Ama *gara altın* ‘kara altın (petrol)’ *ak altın* ‘beyaz altın (pamuk)’, *altın-valjuta* ‘altın (döviz)’, *altın reñli* ‘altın (renk)’, *altın fond* ‘altın font’, *puluñ altın gimmati* ‘altın para kıymeti’, *altın ađir* ‘altın asır’, *altın toj* ‘altın düğün’, *altınli*, *altın çikjan* ‘altın veren’, *altın gağip aljan* ‘altın çıkartan / getiren’ vs. (Bolşoy Russko-Turkmenskiy Slovar, 389-390). Oğuz grubu dışında bu anlam Yakut Türkçesinde de vardır. Bu, sık rastlanan bir Oğuz-Yakut isoglossudur. Yakut Türkçesinde *kihil kömüs* ‘altın’ (yukarıda karşılaştırınız: Eski Türkçe döneminden beri belli olan *altun kümüş* birleşik kelimesi ve Türk. *kümüş giðil* ‘mücevherler’).

1.2.2. Bu durumda renk adından metal adına anlam taşınması tesadüf değildir. Altay kökenlerine dayanır ve bunun en Eski Altay mecazi anlam olduğu iddia edilir. Türk. **kiri-(il)* ‘kızıl’ kelime kökü, Moğ. **küre-* / **küri-* ‘esmer, kahverengi’, Yazı Moğ. *küreñ*, *kürin*, Halh. *xüren*, Buryat. *xüri(n)*, Dag. *kurel* (!), Mongor. *kurē* vs., Tung.-Mançu. **xori-* ‘gri’, Neg. *ojin*, Ulç. *xoj-pu(n)*, Nan. *xōg-žō*, Manç. *urlu* (!) ‘alacalı bulacalı’, Altaycadaki **k’ūru.*’ya dayanan Jap. **kürá-* ‘karanlık’ ile eşdeğerdir. Bu kökten türemiş olan metal adı, Moğ. **kürel* ‘bronz’ ve Korece **kürri* ‘bakır’ kelimelelerinde gözükmektedir.

2. “GÜMÜŞ” terimi

2.1. *gümü’l’ ‘gümüş’

2.1.1. Bu kelime, Eski Türkçe eserlerden beri bilinmektedir. Orhon ve Budist (VIII. yy.), sonradan da Yenisey yazıtlarında *kümüş* biçimindedir. Aynı biçimde Mahmud Kâşgarlı ve Kutadgu Bilig’de geçmektedir (XI. yy.), sonradan İbn-i Mühenna’da (XIV. yy.) ilk ünsüzü ötümlüleşmiş olarak *gümüş* biçiminde geçer. Kıpçak, Oğuz, Hazretm dönemi eserlerinde, run yazıtlarında da aynı biçimde geçmektedir (EDT, 723-724). Çağdaş lehçelerin bütününde korunmuştur: **Karluk grubunda:** Uyg. *kümüş*, Özb. *kumuş*; **Kıpçak grubunda:** Tat. *kömeš*, Başk. *kömöš*, Kaz., Nog. *kümis*, Kumuk. *gümüš*; **Oğuz grubunda:** Türk. *gümüš*, Azer. *gümüš*, Türkm. *kümüš* (Kıpçak lehçelerinden geçmiştir); **Sibirya grubunda:** Alt. *kümüš*, Hak. *kümis*, Tuv. *xümüš* (halk edebiyatı metinlerinde ilk ünsüze bakılırsa, alıntı bir kelimedir) (Tuvinsko-Russkiy Slovar, 497), Yakut Türkçesinde: *kömüs*, Çuvaş lehçesinde *kəˈməˈl* (bk. VEWT, 308).

2.1.2. Ramstedt, (SKE, 116) kelimenin etimolojisini doğru vermiştir. Ona göre, kelime en Eski Türkçeye Çince’den geçmiştir. Gerçekten de 錫 鑿 kelimesi (‘metal’ + ‘çok temiz, temizlenmiş metal (gümüş için)’), Türkçedeki *gümüš* kelimesinin kaynağı olabilir. Geç dönemdeki Eski Çince’de; yani Türk ailesinin bölündüğü dönemde kelime, **kəm-liéw* > Türkçe **gümü’l’* olarak kullanılmıştır.

3. “BAKIR” terimi

3.1. *jer’ ‘bakır’

3.1.1. Bu, belki de Türk lehçelerinde bakırı karşılayan temel kelimedir. Çağdaş anlamlar bakır, açık renkli (sarı) bakır, çinko ve bakır alaşımı ile ilgilidir. İlk olarak kelime, Eski Uygur sivil metinlerinde *jez* biçiminde (DTS, 260) karşımıza çıkmaktadır.

Kelime, Mukaddimetü'l-Edeb'de *jez* biçimindedir. Bu kök, Kıpçak ve Sibirya gruplarında iyice yerleşmiştir. **Kıpçak grubunda:** Tat. *žiz*, Başk. *jeđ*, Kırg. *žez*, Kaz. *žez*; **Sibirya grubunda:** Alt. *des*, Hak. *čis*, Şor *ces*, Tuv. *čes* vs. Diğer gruplarda bu köke rastlanmamaktadır. Büyük bozkırda boylu boyunca çok dar bir alanda yayılmasına rağmen, bu kök asıl köktür. Hatta zamanında Kuzey Moğol lehçelerine de geçmiştir. Moğ. **žes* 'bakır' kelimesinin kaynağı, *-z > -s* ötümsüzleşmesi farkı ile Türkçedir. Kelimenin Moğolcadaki anlamları Türkçedekiler ile aynıdır. Kelime, Yazı Moğ. *žes*, Halh. *zes*, Buryat. *zed*, Kalm. *zes* olarak geçmektedir.

3.1.2. **Jeř* kökünün paralelleri şöyledir: Tunguz-Mançu **dir[e]~*žir[e]* 'örs', Evenk. *žira*, Neg. *dijē-n*, Ulç. *dere(n)*, Nan. *žirē*, Manç. *žerin* (TMS, 1, 259), Kor. **ir-* 'döv-, dök- (metal için)', Jap. **jira-*, Eski Jap. *-ira-*, Çağdaş Jap. *ir-u* 'metal dök-'dur. Kelimenin Altayca asıl şekli, **diře*'dir. Bu kökün asıl anlamı metal işleme ile ilgilidir, ikincil anlamlar ise bu temel anlamdan türemiştir: örs, Tunguz-Mançu lehçelerinde ve *bakır* Türk lehçelerindedir. Bakır, insanların keşfettiği ve sonradan geliştirmeye çalıştığı ilk metallere aittir. Buradan hareketle, Türkçede *işlenebilir metal veya sadece metal*'in birincil anlam olduğunu, sonradan **jeř* kelimesinden *bakır* anlamının ortaya çıktığını tahmin edebiliriz.

3.2. **bakir* 'bakır, bronz'

3.2.0. Bu kök, Türkçede bakır kelimesinin en yaygın adıdır; ancak bir önceki kökten ("jez" maddesi) renk açısından farkı vardır. Çoğu durumlarda bu kelime koyu, kahverengi bakırı karşılamaktadır. Mahmud Kâşgarlı'da, Mars gezegeni kızılımsı rengi nedeniyle *baqir suqim* diye adlandırıldığından bahsedilir. Bu kök, Doğu Slav lehçeleri ve Eski Slav (~Eski Bolgar) diline **bagrъ* biçiminde geçmiştir ve 'koyu kırmızı, kıpır kırmızı, morumsu kırmızı' anlamlarında kullanılmıştır. Türk lehçelerinin bir kısmında kelime, *bakır bozuk para* anlamını karşılamıştır ve belki de bu anlam dolayısıyla bazen ağırlık ölçüm birimi olarak da kullanılmıştır.

3.2.1. Kelime, VIII. yy. itibaren Yenisey yazıtlarında *baqir* biçiminde 'bakır' anlamında ve Eski Uygur sivil metinlerinde 'ağırlık ölçüm birimi' olarak karşımıza çıkmaktadır. Mahmud Kâşgarlı'da *baqir* 'bakır' ve 'bakır para' anlamında, Harezmi eserlerinden Kutub'da 'bakır' anlamında, Codex Cumanicus'ta (XIV. yy.) *baqir* biçiminde 'bakır' anlamında, Çağatay Türkçesi döneminde (XV. yy.) *baqir* biçiminde 'bakır' anlamındadır (EDT, 317). Kelime, **Kıpçak grubunda** korunmuştur: Kaz. *baqir* 'bakır', *baqir aqša* 'bakır para', Nog., Tat., Başk. *baqir*, Karay., Karaç. *baqir*; **Sibirya grubunda** da korunmuştur: Alt. (Kumand.) *baqir*, Çulim. *pārər* 'bakır' (Biryukoviç, Zvukovoy stroy Çulimsko-Tatarskogo Yazıka, 80). Yakut Türkçesinde *baqarax* 'süt pişirme kabı' kelimesi, Tatar Türkçesindeki *baqraç*, *kleine kasserole* ile aynı semantik gelişime sahiptir (VEWT, 58). Oğuz grubunda tespit edilen anlam çok ilgi çekicidir. XVIII. yüzyılda Eski Osmanlı Türkçesinde *paqir* 'bakır üzerindeki ince tabaka' anlamındadır, Türkiye Türkçesinde *bakir* 'bakır', *bakir taşı* 'malakit' (yani; bakır renkli taş), Azer. *paxir* 'patina, bakır pası, bakır yeşili, bakır oksit, eski bakır üzerinde kahverengi yeşilli tabaka. Çuvaş Türkçesindeki *рѣ"гѣ"р* 'bakır' en Eski Türkçedeki **a^w* e işaret etmektedir (bk. Mudrak, 1993: 102-104).

3.2.2. Bu kelime ile ilgili iyi karşılaştırmalar teklif edilmemiştir. Şöyle ki, kelimeyi Arapça-Farsça *mayra*'u 'kızılımsı kahverengi' ile karşılaştırmak çok yanlıştır. Ancak, Oğuz grubunda korunmuş olan birincil anlamı düşünürsek kelime, Moğolcadaki **boki* 'katran, kurum, nikotin', **bokir* 'kirli, pis' kelimeleri ile karşılaştırılabilir. Bu durumda, akla Altaycadaki **böku* kökü, *kahverengi tabaka, bir şeyin (bakırın) üzerindeki çökel* anlamlarına gelmektedir. Tabi, bu hipotezin de açıklanması gerekmektedir.

3.3. **siūč* 'teneke, sac'

3.3.1. Türk lehçelerinin Bulgar grubunda korunmuş olan bir metal adıdır. Ancak Ortaçağ eserlerinden başlayarak bütün lehçelerde sadece mecazi anlamı verilmiştir. Mahmud Kâşgarlı, *sāč*, İbn-i Mühenna, *sāž* 'tava', Çağatay Türkçesi, *saž* 'üzerinde ekmek kızartılan yuvarlak metalik sac', XIII. yy. ait Kıpçakça eserlerde, *sač* 'kızartma tabağı', *šāč ayāri* 'kızartma sacayağının ayakları', XVIII. yy. Osmanlı Türkçesinde *sač ayar* 'sacayağı' (EDT, 794). Çağdaş Türkiye Türkçesinde *sač* (*saži*) 'demirden tahta, kaplama demiri', *sažayak* 'dağın, üçayaklı sehpa', Azer. *saž* 'üzerinde ince ekmek kızartılan demir sac', Çuvaş *šăvăš*, *šus* 'sac, teneke' anlamındadır.

3.3.2. Kelimenin, sağlam paralelleri vardır. Tunguz-Mançu **šuču-* **šušu* 'bakır', Evenki. *čučun, čučin* 'bakır', Even. *čučurmi* '(sarı) bakır', Manç. *šušu, šušunge* 'koyu kırmızı, kıpkırmızı' (TMC, 2, 418-430), Jap. **sù(n)sù* 'kalay', Eski Jap. *süz*, Çağdaş Jap. *suzu*. Buraya Moğolca **čas* 'sarı renkte olan bakır ile çinko alaşımı, tombak', Yazı Moğ. *čas*, Halh., Kalm. *cas*, Buryat. *sad* da dâhil edilebilir; ancak ünsüz göçüşmesi mevcuttur; yani dissimilasyonun etkisiyle göçüşme olmuştur. Kelime, Moğol lehçelerinden Türk lehçelerine geçmiştir: Çağat. *čas* 'bronz', Alt. (Oyrot.) *čas* 'sarı renkte olan bakır çinko alaşımı', Tuv. *čaš* 'tombak' (VEWT, 392). En Eski Altaycada kelime, **šōč[e]* veya **čōš[e]* biçimindedir ve onun birincil anlamı 'bakır türü veya renkli metal türü'dür.

3.4. **tūñč* 'bronz, tunç'

3.4.1. Kelimeye eserlerde sık rastlanır. Bu kelime, Türkçede **/ñ/* sesi, */j/* ye değişmiş, sonra da *jč > č* fonetik olaylarını yaşamış eserlerde görülür. Kelime, ilk olarak XI. yy. *tūč* biçiminde Mahmud Kâşgarlı'da 'sarı metal (bronz ya da bakır ile çinko alaşımı)' anlamındadır. XIV. yy. İbn-i Mühenna lügatinde, *tūž* biçiminde aynı anlamda karşımıza çıkar. Aynı döneme ait Codex Cumanicus'ta *tuč* 'bronz', XIV-XVIII yy. Osmanlı Türkçesi eserlerinde *tuž* 'bakır bazlı alaşım, bronz' (kelimenin fonetiğine bakıldığında Türkçeden Farsçaya geçmiş *tūž* kelimesinin tekrar Türkçeye geçmiş şeklidir) (EDT, 449) anlamındadır. Çağdaş lehçelerde bu alaşımın adı yerine, diğer kökler kullanılmaktadır. Bu kök, Karluk ve Oğuz gruplarında korunmuştur: Uyg. *tuč* 'bakır ile çinko alaşımı, açık renkli bakır alaşımı' (Uyşurqə Hənzurə luvət, Xinjiang 1982: 497), Türkiye Türkçesinde *tunç* 'bronz', Azer. *tunç* 'bronz' (VEWT, 499).

3.4.2. Bu terim, herhangi bilindik bir dilden alıntı değildir. Kuvvetle muhtemel, en eski Türkçe kelimelerden biridir. **tūñč* kökünün etimolojisi ile ilgili aşağıda 1. 3. 5. ve 2. maddeye bakınız.

3.5. *toj - *tuj ‘bronz, tunç’

3.5.1. Bu kök, sadece Çuvaş Türkçesinde *toj* biçiminde mevcuttur, sonradan Mari ağzına *toj* ve Udegey ağzına *tuj* biçiminde geçmiştir (Yegorov, ESÇYa, 255). Belki Tuv. *tojlu* ‘parlak, ışıltılı’ kelimesi de onunla ilişkilidir (Türk. *kalaj* ‘1) kalay, kalay alaşımı, 2) dışarıdaki geçici aydınlık’ ve Yakut *kiläjxalaj* ‘parlak (süsler hakkında)’ anlamlarını karşılaştırırız) (Pek., 3257).

3.5.2. Altaycadaki benzerlikler şunlardır: Tunguz-Mançu **tūža* ‘kurşun’, Evenk. *tūža* ‘kurşun, kalay’, Even. *tūž* ‘kalay’, Neg. *toža* ‘kurşun, kalay’, Oroç. *tuža* ‘kurşun, kalay’, Ulç. *tūža(n)* ‘kurşun’, Orok. *tūda* ‘kurşun’, Nan. *toža* ‘kurşun’ (TMC, 2, 205), Orta Korece *tōchǎi* ‘metal balta’, Eski Jap. *tūti* ‘ahşap çekiç’, Altaycada **tūžU* ‘metal türü’ anlamındadır. Doğu Kore-Japon grubu malzemelerinin bilgilerine göre balta ve kesici aletler için kullanılan bir metal türüdür. En Eski Altayca **-ž-* > Türkçe *-j* seslerine sürekli rastlanmaktadır. Eğer bir önceki Türkçe olan bu kök en Eski Altayca etimolojisine dâhil ediliyorsa (fonetik olarak çok benzerlik vardır), o zaman Altaycadaki **ž* ünsüzünün önüne ikincil damak sesini aldığını düşünebiliriz ve bu eski ötümlü sızıcı /j/’ye dönüşmemiştir, damak sesi ile birlikte kalmıştır.

4. “KURŞUN” terimi

4.1. *korgul’(ç)un ’kurşun’

4.1.1. İlk olarak kelime XI. yy. Mahmud Kâşgarlı’da karşımıza çıkar. Kelimenin Mahmud Kâşgarlı’da esas olarak ikincil olan *qoruržin* biçimi geçmektedir. Mahmud Kâşgarlı, *qoşun* biçimini ise Oğuzcadaki şekli diye verir (gerçekte bu, Oğuz Türkçesindeki en eski şeklin ağızlardaki biçimidir), İbn-i Mühenna’da Oğuz Türkçesindeki *qorşun* biçimi verilmiştir, Çağatay Türkçesinde daha arkaik olan *qorraşun* biçimi geçmektedir, Kıpçakça Codex Cumanicus’taki biçim *qorraşin*’dir (EDT, 656-657). Bu Türkçe kökün izleri, Kıpçak grubunda saklanmıştır: Tat., Başk. *qurraş*, Kırg. *korgoşum*, *korgoşun*, Kaz. *qurraşin*, Oğuz grubunda da vardır: Türkiye Türkçesinde *kurşun*, Azer. *gurşun*, Türkm. *gurşun* (VEWT, 282).

4.1.2. Bu kelimenin Çuvaşcadaki biçimi bilinmediği için, en Eski Türkçe *l’* (Çuv. *-š-*) veya *l’č* (Çuv. *-š-*).’nin mevcut olup olmadığını bilemiyoruz. Diğer lehçelerdeki gelişim, /š/ ile aynıdır.

4.1.3. Bu kelimenin Moğolca paraleli vardır: Moğ. **korgalzi-n* ‘kurşun’, yazı Moğ. *qorralžin*, Halh. *xorgolž(in)*, Kalm. *xorralžin* vs. Moğol lehçelerinden Sibiry grubu lehçelerine *kurşun* adı geçmiştir: Hak. *xorramži* (< *xorralžim*), Şor. *korražin* (asıl kelimelerde iki ünlü arasında *-ž-* gelmez ve *-š-*’den de kaynaklanmış olamaz), Sag. *qorrulčun*, Alt. (Oyr.) *korgad’in* (kelime ortası /d/ sadece alıntı kelimelerde olur ve Moğol affrikatlara uygundur), Tuv. *korgulčun*’dur. Türk-Moğol paralelin etimolojisi yoktur ve fonetik görünüşüne bakılırsa, bir dilden bir diğer dile geçmiştir. Moğolcadan Eski Türkçeye geçme durumu (Bulgar ve Yakut Türkçeleri ayrıldıktan sonra en Eski Türkçedeki **l’č* > *š* değişiminden önceki dönemde olabilir) kuvvetle muhtemeldir (Clouston, bu görüşü desteklemez). Bulgarca *lč* veya Çuvaşça /š/ ile olan biçim, Türk Moğol ses bilgisini açıklamaktadır (bu tahmin, hiç bir yerde belirtilmemiştir). Öte yandan, isim ve madde adlarının oluşumunda kullanılan *-č’in* veya *-šin* eki Türk

lehçelerinde gözükmemektedir. Kelimenin yapısı ise onun iç kısımdan oluştuğunu; yani en Eski Türkçe kelime değil de sonradan türemiş bir kelime olduğunu tahmin edebiliyoruz. Moğolcada ise geniş bir anlam dizisine sahip olan *-lžin* isim yapma eki mevcuttur. Sonuç olarak, bu kelimenin en Eski Türkçe olduğu çok şüphelidir; ama çok eski dönemde Türkçenin ana dalına (Bulgar ve Yakut Türkçeleri dışındaki Türkçelere) geçtiği tahmin edilmektedir. Alıntının çok eski dönemde geçtiğini göz önünde bulundurarak **korgul'(č)in* kelimesini, en Eski Türkçenin söz varlığına dâhil edebiliriz.

5. “DEMİR” terimi

5.1. *demür ‘demir’

5.1.0. Bütün Türk lehçelerinde demir metalini karşılayan kelime, **demür*’dir. Türk lehçelerinden Moğol lehçelerinde **altun* kelimesi ile birlikte **temür* biçiminde geçmiştir.

5.1.1. Bu kelime, ilk Türkçe eserlerde VIII. yy. beri yaşamaktadır. Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında *temür* (- *temir*) *qapir* ‘Demir Kapı’ coğrafya adı olarak geçmektedir. Bugün bu kapının Balh ve Semerkand arasındaki bir dağ geçidi olduğu tahmin edilmektedir. *Temir* kelimesine, Eski Uygurca Maniheist ve sivil metinlerde rastlanmaktadır. Bazen ilk beş element listesindeki Çince 踢 *jin* ‘metal’ kelimesini karşılamaktadır. Mahmud Kâşgarlı’da kelime, *temür* biçiminde ‘demir’ anlamındadır. İbn Mühenna eserinde (XIV. yy.) *demür*, Rabguzi’de *temür* ‘demir, demir çivi’, Çağatay Türkçesi döneminde (XV. yy.) *temür* biçimindedir. Harezmi dönemi Kutub’da (XIV. yy.) *temür* ve *temür* biçimindedir. Kıpçak Türkçesi eseri Codex Cumanicus’ta (XIV. yy.) *temir* biçimindedir. Eski Osmanlı Türkçesi eserlerinde, XIV. yy. itibaren *demür* biçimindedir (EDT, 508-509). Kelime bütün çağdaş lehçelerde korunmuştur. **Karluk grubunda:** Uyg. *tömür* (ilk hecedeki ünlünün yuvarlaklığı ikinci hecedeki *ü’yü tahmin ettirmektedir), Özb. *temir*; **Oğuz grubunda:** Türkiye Türkçesinde *demir*, Azer. *demir*, Türkm. *demir*; **Kıpçak grubunda:** Tat., Başk. *timir*, Kaz., Karakalp., Nog. *temir*; **Sibirya grubunda:** Alt. *temir*, Leb. *tebir*, Hak. *timər*, Tuv. *demir*, Yakut Türkçesinde *timir* ve Çuvaş Türkçesinde *timər*’dir. Bu kelimelerdeki ilk hece ünlüsü *e’ye işaretir (VEWT, 473, Mudrak 1993: 90-92).

5.1.2. **gümül* ‘gümüş’ kelimesi gibi **demür* ‘demir’ kelimesi de en Eski Türkçeye son orta Çince ‘demir nesne’ anlamındaki < *S-01fafa* > 易 **diēt-mwit* (=mwut) kelimesinden geçmiştir. Çağdaş Çince *tiěwù*, Sin-Korece *čhōlmul* olarak geçer. Türkçeye geçmiş kelimenin birincil şekli geç Eski Çince *diěrmwur*’dur. Türkçede ilk /r/, rm > m assimilasyon veya tam tersi ikinci /r/ dissimilasyon sebebiyle kaybolmuştur. Tarihi Çin diyalektolojisi konusu hâlâ tam olarak öğrenilmemiştir; ancak VIII. yy. kadar Gansu, Shansi, Shensi Kuzey Çin bölgelerinde kelime sonundaki -t sesinin -r’ye geçtiğini ağzın varlığı kanıtlamıştır. Sun ve Tan sülalelerinin hükümdarlığı döneminde bu ağızdan Korece’ye kelimeler geçmiştir (Korecede son hecede -t > -r / -l tarihi fonetik gelişimi olmamıştır), ve aynı ağızdan Türklerin ataları ile ticaret bölgesi sınır yakınlığından dolayı *demir* terimi, Türkçeye geçmiştir; ancak verici dilde (yani; Çince) bu kelimenin anlamı ‘demirden yapılmış ürün, demir nesne’dir. Anlaşıyor ki, Türkler demiri, demir ürünleri aracılığı ile tanımışlardır. VII-VIII. yy. Türk adı,

Çin yıllıklarında yer almaya başlamıştır: Orta Çince, 笔 蝦 *t wit-k`wet (= *tüt*) biçimindedir. Bu kelime, -t > -r gelişimi olan bir ağızdan geçmiştir. Bu ağızda kelime *tür-kwer* biçimindeydi (< Türkçe *türk(w)er*, karşılaştırınız: *alp er* ‘batır’). VIII. yy. Doğu Türkistan Türklerinin bir kısmının Budizm’e geçmeleri dolayısı ile edebi yazı diline Çince alıntı dini kelimeler geçmiştir. Allah adı (Budist, Maniheizt, Hristiyan) Türkçe **burqan*, Orta Çince < S-01fafa > *p`wit (= p`üt) kelimesi ile eşdeğerdir (Türkçeye alıntı yapılmış ağızda ise p`ür kelimesi). Kelime ‘Budizm tanrısı, Buda’ anlamında olup Sanskritizm transkripsiyonludur. Kelimenin ikinci kısmı olan **kan*, öz Türkçedir ve ‘malik, hükümdar’ anlamındadır. VIII. yy. ait Brahmi yazısıyla yazılmış Budist metinlerde *pursu...*, *bhursūy*, *bursūn*, *būrsūg* << S-01fafa > 件 Orta Çince *p`wit-sny ‘budist cemaati’ - Orta Çince alıntı < Sanskritçe *buddhasaggha*, *mir* < 蹲 Orta Çince **mit* ‘bal’, *ir* < 跌 Orta Çince **it* ‘on yıllık dönemin ikinci işareti’ vs. (bk. Csongor B., *Chines glosses in Uyghur texts written in Brahmi* (Brahmi Yazısıyla Yazılmış Uygurca Metinler), AOH 1962, tomus XV, fasciculi 1-3, 49-53) geçmektedir. Eski Çincenin kuzey (kuzey-batı) ağızından alıntılar, Türklerin Karahoca’da metal elde etme ve işlemeyi Karahoca’da öğrendiklerine dair eski efsaneyi biraz olsa da kanıtlanmış gözükmektedir. O dönemde Çin, teknolojik yönden Türkleri çok etkilemiştir. En Eski Türkçenin söz varlığındaki metal adları ile ilgili Hint-Avrupa dillerinden hiç alıntı yapılmadığı görülmektedir.

5.2. *çod(g)un ‘dökme demir’.

5.2.1. Bu kelimenin birincil anlamı, kap kapağın yapıldığı metal malzemeyi karışılmasıdır. Sonradan ‘dökme demir’ anlamı türemiştir. İlk olarak kelimeye Mahmud Kâşgarlı’da *çodin* ‘bronz’ anlamında rastlıyoruz, buradan da *çodin eşiç* ‘bronz kap, pişirme kazanı’, Çağatay Türkçesinde XV. yy. *çoyin* (ünlüler arasında -δ- yerine -y-‘dir) ‘eritilmemiş demir’ (*āhan-i nā puxta*), Codex Cumanicus’ta (XIV. yy.) *çoyun* ‘bronz’ (EDT, 403). Günümüzde *Kıpçak* ve *Sibirya* grubu lehçelerinde korunmuştur. **Kıpçak grubunda:** Tat. *çujin*, Kırım Tat., Karaim, Kum, Kırg., *çojun*, Kaz. *şojun* ‘dökme demir’; **Karluk grubunda:** Uyg. *çöj(g)ün* ‘metalik kazan’; **Sibirya grubunda:** Alt. *çojron* ‘metalik kazan’, Teleüt. *çöjgön* ‘demlik’, Leb. *çojin* ‘dökme demir’, Şor. *şojun* (alıntıdır) ‘dökme demir’ (VEWT, 113).

5.2.2. Kelimenin etimolojisi tam olarak çözülememiştir; ancak kelimenin Çince 糊 < S-01fafa > zhütie ‘dökme demir’den türemiş olduğunu söylemek yanlıştır. Çünkü Çince, Türkçedeki ünlüler arası *-dg- birleşimi açıklanamaz. Ancak bu kelime, Orta Çince veya Erken Mandarin döneminde Sibirya lehçelerine, **çöj* biçiminde geçmiştir: Teleüt *çoj*, *çö*; Kumand. *çöj*, Sag. *şoj*, Tuva. *soj* olarak geçmiştir (VEWT, 113), buradan da Oyrat Moğolcasına (Kalm. *çö*) ‘dökme demir’ - Orta Çince 糊 **žəw* ‘metal dökme’ olarak geçmiştir. Çelik dövme ile işlenir; ancak dökme demir kırılığandır ve ürünler ancak dökme usulü ile yapılır. Kelimenin birincil anlamını metal değil de, kap (~kazan) olarak ele alırsak, Türkçe **çod(g)un* için Yazı Moğolcada **çodugar*, **çöžu-gar*; Halh. *cozgor* ‘sürahi şeklinde olan, güğüm şeklinde’ gibi paralelleri bulabiliriz.

Türkçe metalürji sözcük varlığında metal anlamına gelmeyip metal işleme ile doğru olan kelimeleri de araştırmak gerekir.

6.1. *sîr- ‘kızmak, erimek (metal hakkında)’

6.1.1. Altayca paralelleri olan bu kelimenin izleri, Türk lehçelerinin bir kısmında tespit edilmiştir. Çağdaş lehçelerin çoğunda bu kelime, ‘erimek, sızmak, süzülme’ anlamındaki fiile bulaşmıştır ve ondan ayrılmaz haldedir (krş: Çağ. *siz-* ‘damla-, sız-’, Türk. *siz-* ‘süz-’, *sizdir-* ‘süzgeçten geçir-’, Kaz. *siz-*, Özb. *siz-* ‘dışarı sız-’, Tuva. *sizil-* ‘süz-’, *siska-* ‘süz-’ vs. (VEWT, 420)).

6.1.2. Bu ikinci kök, Tunguz-Mançu **siri-* ‘sık-, sağ-, süz-’, Evenk. *sir-* ‘sık-, sağ-’, Even. *hir-* ‘sağ-, sıkıp çıkart- (irini)’, Neg. *sij-* ‘sağ-’, Oroç. *sî-* ‘sağ-, süzdür- (sütü)’, Udm. *sî-* ‘sık-, sıkıp çıkart-, sağ-’, Ulç. *şirî-* *id.*, Orok., Nan. *sm-*, Manç. *siri-* ‘sıkıp çıkart-, sık- (irini), sağ-, sümkül-’ kelimeleri ile ilişkilidir (TMS, 2, 93).

6.1.3. Çağdaş lehçelerden sadece Çuvaş Türkçesi doğrudan bu temeli korumuştur: *şbran-* ‘eri-, pişiril-, dökül- (metal hakkında), alevsiz yan-, parla-, ışıl-da-, parıl-da- (açık hava, güneşli hava hakkında)’, *şrat-* ‘erit-, dök-, (metal hakkında)’ (Çuv.- Rus. Sözlük, 612) (ancak krş: Osm. *sizdirmaq* ‘soutirer argent’ (Diccionaire Turc-Francais, Constantinople, 1911: 778). **sir-* temelinin izlerine bazı eserlerde rastlamaktayız: Eski Uygur Türkçesinde Budist (VIII. yy.) *sizxurmiş altun* ‘dökme altın’, Mahmud Kâşgarlı (XI. yy.), *kün sizdi* ‘gün ağardı, günün ilk ışıkları etrafı aydınlattı (II- 9), güneş ısıttı (III-182), Tefsir (XIII. yy.) *sizxurmiş* ‘eritilmiş (bakır)’ (EDT, 861), Çağ. *sizxurmaq* ‘erit-, altını, gümüşü arındır-’ (Budagov, 700).

6.1.4. Bu kök, Moğolca **sire-* ‘kız- (metal hakkında)’, **sire-m* ‘dökme demir’, Halh. *şir-* ‘metal erit-’, *şirem* ‘dökme demir’, Buryat. *şirē-* ‘metali kızdır-’ kelimele-ri ile akrabadır. Bu kök, Moğolcadan Tunguz-Mançu lehçelerine geçmiştir: Evenk. *şirē-* ‘kızarıncaya kadar kız- (metal hakkında)’, Neg. *şijel-* ‘kızdır-, lehimle-’, Orok. *sireptun-* ‘metali kızdır-’, Manç. *şere-* ‘kızarıncaya kadar kız- (metal hakkında)’ (TMS, 2, 97). Tunguz-Mançu **şiri-* ‘kızıl bakır’, Even. *çirikte* ‘bakır (kızıl bakır)’, Even. *çirit* ‘bakır (kızıl bakır)’, Neg. *çijikte* ‘bakır (kızıl bakır), bronz’, Oroç. *çikte* ‘bakır (kızıl)’, Ulç. *çirikte* ‘bakır (kızıl bakır), bronz’, Orok. *çirikte* ‘bronz’, Nan. *çirikte* ‘bronz’, Manç. *şirin* ‘bakır’, Curc. *çiri* (573) ‘bakır’ gerçek paralelleridir (TMS, 2, 399, Mudrak, 1988: 138). Kelimenin en eski Altayca biçimi, **şirA* ‘eri- (metal hakkında)’ olarak tahmin edilmektedir.

6.2. *tāt - *tōt ‘pas’

6.2.1. Kelimeye ilk olarak Mahmud Kâşgarlı’da *tat* biçiminde ve ‘pas’ anlamında rastlanmaktadır. Bu kelime merkez ve doğu coğrafyada korunmuştur: **Karluk grubunda:** Uyg. *tat*, *dat*; **Sibirya grubunda:** Alt, Hak. *tat*, Sar. Yugur. *dad*, Tuv. *dat*; **Kıpçak grubunda:** vokali dar-yuvarlak ve geniş-yuvarlak biçimdedir: Tat., Başk. *tut*; Kaz., Nog., Karakalp., Kumuk. *tot* Çuvaş Türkçesinde *tot* ‘çil’ anlamındadır (karşılaştırınız: Başk. *tut* kelimesinin ‘hamilelik döneminde yüzde oluşan lekeler’ anlamı vardır. Yakut Türkçesinde *tatār* kelimesi, ‘döküntü’ anlamındadır (EDT, 449, VEWT, 466, Yegorov, ESÇYa, 262)).

6.2.2. Kelimenin Çuvaş ve Yakut Türkçelerinde (kısmen Başkurt Türkçesinde de) en arkaik anlamları kalmıştır. Bütün diğer lehçelerde birincil anlamı yitirmiş olup mecazi olarak *tot* ‘metal üzerindeki döküntü, leke’ anlamı kalmıştır.

6.2.3. Bunu Altay dillerindeki paraleller kanıtlamaktadır: Moğ. **taçir* ‘kıt, cılız (saç, yün, bitkiler hakkında)’, Halh. *taçir*, Kalm. *tacr*, Buryat. *tašar* ‘zayıf’, Tung.-Manç. **tuta-*, Evenk. *tuta-ril-* ‘kurdeşen hastalığına yakalan-, uyuz ol-’ (TMC, 2, 223), Orta Korece *t`ətə`i* ‘döküntü’, Eski Jap. *tütü(n)ká* ‘kenelerden kaynaklanan hastalık’, Çağdaş Jap. *tsutsuga* ‘hastalık (konuşma dilinde)’, En Eski Altayca biçimi **t`āt`u* ‘dır ve ‘döküntü’ anlamındadır.

Son olarak metaller ile ilgili en Eski Türkçe söz varlığında incelememiz gereken bir kelime daha vardır:

7.1. **jelme-* - **jalma-*

7.1.1. Bu kök, Türk lehçelerinde çok az kullanılmıştır. Kelimenin temel anlamı çok değişmiştir. Kelime, *ya metalik alet (silah) ya da metalden yapılmış nesne (zırh, yelme)* anlamında kullanılmıştır.

7.1.2. İlk anlam, Osmanlı Türkçesinde karşımıza çıkar: *jelman* (~ *jelmen*) ‘kılıcın ikiye ayrılmış bıçağının başladığı ince kısmına yakın ucu’ (Budagov, 364), Kırgız folklorunda *žalmandatip kiliçti*, *žabilišip čigišti* ‘kılıcı hızlı hareket ettirerek, toplanarak çıktılar’, *kiliçtin mizin žalmantip* ‘kılıcın keskin ucunu oynatarak...’ (Yudahin, 222). İkincil anlama, Kül Tigin yazıtında *y(a)r(i)kanta* : *y(a)lm(a)sınta* : *yüz (a)rtuk* : *okun urtu* ‘(Kül Tigin’i) zırhından (ve) kaftanından yüzden fazla okla vurdular’ (1 D 33) ve Osmanlı Türkçesinde *jelme* ‘önden yırtmaçlı yelme’ (EDT, 929, VEWT, 196) rastlamaktayız. Bu ikincil anlam gelişiminin devamı Mahmut Kâşgarlı’da vardır: *jalma* ‘kalın kapitone elbise, yağmurluk’ anlamındadır. Kâşgarlı, onu Arapçaya *al-yalmaq* olarak aktarır ve şunu söyler: ‘Farslar (onu) Türklerden almıştır ve *yalma* (-h sesi ile) olarak telaffuz etmişler, sonradan Araplar onu Farslardan almıştır ve *yalmaq* olarak telaffuz etmişler (*ha`yı kaf* ile yazmışlardır), aynı diğer Farsça alıntıları telaffuz ettikleri gibi: *xandaq* > *kanda* ve *yaraq* > *yara*... Türklerin bu kelimeyi Farslardan aldıklarını kimse iddia edemez. Bu kelimeyi, sınırda yaşayan okuma yazma bilmeyen Türklerden duymuştum. Onların diğer topluluklara göre paltoya ve yağmurluklara daha çok ihtiyaçları vardı. Çünkü memleketlerinde kar ve yağmur çok yağıyordu”. İranlılar ve Türklerin *yelme takımlarının* iki taraftan da keçe ve kumaş ile kaplanıp kapitone edildiğini göz önünde bulundurursak, ikincil anlamın *kalın keçeli (kapitone) elbise* olarak değişme nedenini de net bir şekilde anlayabiliriz.

7.1.3. Bu temel, Moğolca **seleme* ‘kılıç’, Yazı Moğ. *seleme*, Halh. *selm*, Kalm. *selmā*, Buryat. *helme*, Tunguz-Mançu **sele* ‘demir’, Evenk. *sele* ‘demir, metal’, *selli*, *selmi* ‘yelme, zırh’, Even. *hel*, *höl* ‘demir, metal’, Sol. *sele* ‘demir’, *seldi* ‘zırh’, Neg. *sele* ‘demir’, *seleži* ‘yelme, zırh’, Oroç. *sele* ‘demir, ok ucu’, Ulç. *sele* ‘demir, gem’ (karşılaştırınız Kırg. *žalman-* ‘gem kemir-’ (ditto), *sesesu* ‘yelme, zırh’, Orok. *sele* ‘demir’, *sesesu* ‘yelme, zırh’, Nan. *sele* ‘demir’, *sesesü* ‘yelme, zırh’, Manç. *sele* ‘demir, dökme demir’, Curc. *sele* (574) ‘demir’ (TMS, 2, 140-141), Orta Kor. *sói* ‘metal’ kelimeleri ile akrabadır. En Eski Altayca ‘metal’ anlamındaki kelime **zelu* olarak tahmin edilmektedir.

8. Metal ve metalürji ile ilgili en Eski Türkçe kökler bunlardır. Bu çalışmamıza son 1000-1500 yıl süresince Türk lehçelerine diğer dillerden geçmiş olan kelimeleri

özellikle dâhil etmedik. En Eski Türk topluluğunda kullanılan metal adları ile ilgili sözcüklüğü ilgi odağımız olmuştur. Bu nedenle *zer* ‘altın’, *möngün*, *sim* ‘gümüş’, *pirinç* ‘bronz’, *qañ* ‘çelik’, *qalāñ* ‘kalay’, *polat* ‘çelik’ vs. gibi kelimeler araştırma dışında kalmıştır. Genel olarak, en Eski Türk halklarının zengin bir metal terminolojisine sahip olduğunu söyleyebiliriz. Kelime temellerinin çoğunun Altayca paralelleri mevcuttur, bir kısmı ise ayrı metal türlerini keşfetme ve elde etme teknolojisi ile birlikte Eski Çince’den geçmiş gözükmektedir; yani o dönemde bu kelimeler, mesleki kelimeler sayılmıştır. İnsanlar, tarihte bakır ve demirden önce *metali* keşfetmişlerdir. Eski zamanlarda bile, maden işleme ve metalden yapılmış eşyaların kullanımı, ahşap, kemik, taş vs. teknolojisinden farklı olarak özel bir bilgi ve beceriyi gerektirmiştir. Bakır asrı diye adlandırdığımız üretim dönemi madenden metali elde edip işlemek ile ilgilidir. Bu nedenle metal adları için genel olarak en Eski Altayca söz varlığının zenginliği de hiç şaşırtıcı değildir.

Kısaltmalar¹⁰

- Azer.** : Azerbaycan Türkçesi
Başk. : Başkurt Türkçesi
Halh. : İç Moğolistan’ın ve Çin’in bazı eyaletlerinde yaşayan Moğolların konuştuğu şiveye *Halha-Moğol* veya sadece *Halha* denir.
Bayt : (*Bayit, Bayt, Bayad, Bayat*): Moğolistan’daki dördüncü büyük etnik grubun adıdır. Bayt’lar, Moğolistan’ın kuzeybatısında *Ulasunur Aymak* bölgesinde yaşarlar. Baytların konuştuğu dil, Oyratça’nın bir ağızdır. Baytlar, günümüzde Halhacanın etkisiyle gelişmiş bir ağız konuşmaktadır.
Çağ. : Çağatay Türkçesi
Çuv. : Çuvaş Türkçesi
Derbet : *Dörvud-Oyrot*, Moğolların içerisindeki etnik bir gruptur. Batı Moğolistan’da yaşarlar. 2000 yılındaki nüfus sayımına göre nüfusları 66,7 bin kişidir. Konuştıkları dil, Halha-Moğol Dili, Batı Moğol (Oyrot-Kalmık) dilinin Derbet ağızıdır.
EDT : Sir Gerhard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, London, 1972.
Hak. : Hakas Türkçesi
Jap. : Japonca
Karakalp. : Karakalpak Türkçesi
Kar.Mal. : Karaçay-Malkar (~Balkar) Türkçesi
Kaz. : Kazak Türkçesi
Kırg. : Kırgız Türkçesi
Kobd. : Kobdin, Moğolistan’ın eyaletlerinden biridir. Bu bölgede, çok sayıda Derbet yaşamaktadır. Vladimirtsov, 1907 yılının yazında Kobdin bölgesi Derbet’lerini ziyaret etmiş ve onlar hakkında bir rapor hazırlamıştır.
Leb. : Lebedin
Moğ. : Moğolca
Negidal : Rusya’nın *Habarovsk* bölgesinde konuşulan ve Tunguz-Mançu grubuna ait bir lehçedir. Evinkilerin konuştuğu dile çok yakındır. 2002 yılında yapılan nüfus sayımına göre Negidallerin nüfusu 567’dir. Bugün bu dil, yalnızca 147 kişi tarafından konuşulmaktadır.

6 Çevirenin notu: Oleg Alekseyeviç Mudrak makalesinde, kullandığı kısaltmalar için ayrıca bir bilgi vermemiştir. Bu sebepten makalenin sonuna yazının daha iyi anlaşılabilmesi için “kısaltmalar ve açıklamalar” başlığı konulmuştur. Bu kısaltmaların hazırlanmasında Vikipedi’nin Rusça sayfalarından yararlanılmıştır.

- Nog.** : Nogay Türkçesi
Oroç. : Tunguz-Mançu dilinin bir lehçesidir. Rusya Federasyonunun *Habarovsk* bölgesinde konuşulmaktadır. 2002 yılında yapılan nüfus sayımına göre 257 kişi bu lehçeyi konuşmaktadır. Gerçekte bu rakamın daha az olduğu hatta 160 kişi olduğu söylenmektedir. Oroç'un üç diyalekti vardır: *Tumin, Hadin, Hungari*.
Ölç. : Tunguz-Mançu grubuna ait *Habarovsk* eyaletinin *Ülç* bölgesinde 732 kişinin konuştuğu bir lehçedir.
Tat. : Tatar Türkçesi
Tunguz : Tunguzca, Evenkilerin dilidir. Doğu Sibirya, Çin'in kuzeyinde ve Moğolistan'da konuşulmaktadır.
Manç. : Mançuca
Türk. : Türkiye Türkçesi
Türkm. : Türkmen Türkçesi

Açıklamalar

Buryat Lehçesi (Buryat-Moğol Dili, Buryad): Moğolcanın lehçelerinden biridir. Buryatiya Cumhuriyetinin resmi dillerinden (Rusça ile) biridir. Moğolcanın Kuzey Moğol grubuna dâhildir⁷.

Curçen Dili: Altay dillerinden Tunguzcanın bir koludur. Curçenler, XII. yy.'da Çin alfabesine dayanan bir yazı sistemi kullanmaya başlamışlardır. Nurhatsi, uyguladığı yenilik hareketleri arasında Moğol alfabesine dayanan bir yazı sistemine yer vermiştir (1599)⁸.

Cücen Dili: Tunguz-Mançu dillerinden biridir. Mançu diline yakındır, ölü bir dildir⁹.

Dunsyan Lehçesi (Şirongol-Moğolca, Santa, Sanyta): Moğol Dilinin Güney Moğol grubuna dâhil bir lehçedir. Baoan dili ile yakındır ve aynı dilin lehçeleri sayılır¹⁰.

Evenki Dili (Eski Tunguz dili): Rusya Federasyonunda Doğu Sibirya'da yaygındır: Yenisey nehrinin sol kıyısından Sahalin adasına kadar (2002 yılı verilerine göre 35,5 bin kişi), 9 bin kişi (Solonlar dâhil) Kuzey Çin'de (İç Moğolistan'da, Sincan-Uygur eyaletinde). Even ve Negidal lehçeleri ile birlikte Tunguz-Mançu dillerinin kuzey grubunu oluşturur¹¹.

Even Lehçesi (Lamut Lehçesi): Tunguz-Mançu dillerinin kuzey grubuna dâhildir. 7 000 kişi tarafından konuşulmaktadır. Ohotsk denizi sahillerinde, Magadan eyaletinde, Saha (~Yakutistan) Cumhuriyetinde konuşulmaktadır¹².

Mançu Dili: Altay Dilleri ailesine dâhil olan Tunguz-Mançu grubundan bir dildir. Kısmen saklanmış ağızları ve ölmüş Cücen ağızı ile Tunguz-Mançu lehçelerinin güney grubunu oluşturur¹³.

7 (<http://ru.wikipedia.org/wikipedia>).

8 (<http://www.nuveforum.net/1186-terimler-sozlugu-c-c/180136-curcen-dili/>).

9 (<http://ru.wikipedia.org/wikipedia>).

10 (<http://ru.wikipedia.org/wikipedia>).

11 (<http://ru.wikipedia.org/wikipedia>).

12 (<http://ru.wikipedia.org/wikipedia>).

13 (<http://ru.wikipedia.org/wikipedia>).

Mongor Lehçesi (Tu, Şirongol-Moğolca): Moğolcanın bir lehçesidir. Çin’de Tsinhay bölgesinin doğusunda (Huçju, Minhe, Datun ve Tunjen) ve Gansu bölgesinde yaşayan Mongorların dilidir¹⁸.

Nanay Lehçesi: Tunguz-Mançu grubu Tunguz lehçelerinin güney grubuna dâhildir. Esas olarak Rusya’nın *Habarovsk* bölgesinde yaygındır, 5-10 bin kişinin konuştuğu bir dildir. Bilimsel literatürde Nanay dili ve Nanaylar ile ilgili *gold*, *hodzen* (*heçje*, *hetszen*), *taz* gibi adlandırmalara da rastlanmaktadır¹⁹.

Orok Dili (Ulta, Uyta): Altay Dilleri ailesine dâhil olan Tunguz-Mançu grubundan bir dildir. Tunguz lehçelerinin güney grubuna (Priamur, Naniy grubu da denir) dâhildir. Rusya Federasyonu Sahalin eyaleti Poronay ve Noglik bölgelerinde yaygındır²⁰.

Oyrat Lehçesi (Oyrat-Kalmık Lehçesi, Moğol-Kalmık Lehçesi): Moğol Dilinin Batı Moğol grubuna dâhil bir lehçedir²¹.

Solon Lehçesi: Solonların (Çin Evenkilerinin) konuştuğu Evenki dilinin lehçesidir. Tunguz-Mançu dillerinin Tunguz (Kuzey) grubuna dâhildir. Ana dili Solon olanlar, Çin’in kuzey doğu bölgeleri ve iç Moğolistan’da yaşamaktadır²².

Udegey Lehçesi (Udey Lehçesi): Tunguz-Mançu dilleri Tunguz lehçelerinin güney grubuna (Amur grubu da denir) dâhildir. Oroç lehçesine çok yakındır. 2002 yılı verilerine göre 227 kişi tarafından konuşulmaktadır. Bu lehçe, Rusya Federasyonu Primorsk ve Habarovsk eyaletlerinin köylerinde yaygındır²³.

14 (<http://ru.wikipedia.org/wiki/wikipedia>).

15 (<http://ru.wikipedia.org/wikipedia>).

16 (<http://ru.wikipedia.org/wikipedia>).

17 (<http://ru.wikipedia.org/wikipedia>).

18 (<http://ru.wikipedia.org/wikipedia>).

19 (<http://ru.wikipedia.org/wikipedia>)